

NOTES SOBRE ESCULTURES I INSCRIPCIONS ROMANES A LA TARRAGONA DELS SEGLES XVI, XVIII I XIX

Jaume Massó

ABSTRACT

The paper presents a revision of the source and vicissitudes of inscriptions CIL II 4231 (= RIT 295) and CIL II 4275 (= RIT 349), plus two fragments from a sarcophagus with battle scenes. They are kept separately in the Archeological Museums of Tarragona and Madrid. The argument is derived from a series of unpublished manuscripts of the 16, 18 and 19 centuries, all related to Tarragona, besides some local bibliography.

Introducció

L'extraordinària riquesa arqueològica de Tarragona ha fet que, des del Renaixement ençà, alguns dels seus fills, estadants o visitants il·lustres s'hagin preocupat de recollir i d'estudiar tots aquells elements mobles i immobles que es trobaven distribuïts, d'una forma més o menys dispersa, per la ciutat o per les seves rodalies, com a testimoniatges del seu passat clàssic. Només cal recordar historiadors i erudits com el canonge Joan de Sessé o Cessé († 1546), Lluís Pons d'Icart († 1578), Antoni Agustí († 1586), Josep Blanch († 1672), Ramon Foguet († 1794), Carlos González de Posada († 1831), Antoni de Martí († 1832), Joan Francesc Albiñana († 1868) o Bonaventura Hernández († 1891), entre d'altres, per adonar-nos de la quantitat i varietat de tarragonins d'origen o d'adopció que han fet de Tarragona l'objecte i el tema dels seus treballs humanistes i científics.

Dissortadament, una part qualitativament important de les seves obres i investigacions erudites han restat inèdites, si no perdudes, amagant-nos determinats aspectes de l'epigrafia, la numismàtica i l'arqueologia tarraconenses que ens podrien ajudar, ara per ara, a

comprendre millor algunes qüestions de la Tarragona romana; si més no, ens podrien fornir interessants dades sobre temes molt concrets i, en tot cas, ens donarien força llum per a capir el desenvolupament de la investigació històrica sobre la ciutat al llarg de més de quatre-cents anys.

Ara que sembla que la ciència històrica i les seves disciplines auxiliars, després de recórrer un llarg camí ple de dificultats, poden recapitular i assumir els seus mèrits i avenços –i també els seus errors– i afrontar un futur certament inquietant, serà el moment de decidir-se a recuperar tota aquesta immensa quantitat d'informació ignorada o menystinguda i a utilitzar-la sense embuts, un cop depurada i actualitzada, en el nostre treball quotidià.

En els darrers anys, i, sobretot, en el camp d'actuació de l'epigrafia llatina, diferents autors –com els professors Marc Mayer i Géza Alföldy– han reprès la tasca ja centenària ben representada per l'obra seriosa –tot i que no lliure d'errors– de Hübner: els volums corresponents a Hispània del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (1869 i 1892), sovint massa poc apreciats per les noves generacions d'arqueòlegs. Caldrà esperar, encara, un cert temps perquè puguem disposar d'estudis historiogràfics i d'edicions de vells manuscrits que ens serveixin de fonts vàlides en aquesta (nova) època de la investigació¹.

Un exemple: les inscripcions i els fragments de sarcòfags de l'antiga casa de misser Cisterer

La documentació manuscrita («la transmissió literària»)

Bàsicament –i a més de les fonts publicades–, hem fet servir per bastir aquestes breus notes, vuit manuscrits, més o menys coneguts pels especialistes. Per començar, en parlarem de forma succinta.

El manuscrit de Wolfenbüttel

Lluís Pons d'Icart va deixar inèdita una bona part de la seva producció. En vida, només va poder veure publicada la seva versió caste-

¹ En aquest sentit, estem plenament d'acord amb el que exposa i proposa MAYER 1984, *passim*.

llana del *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana Insigne y Famosa Ciudad de Tarragona*, redactat originalment en català² i força ampliat per a l'edició que fou impresa a Lleida l'any 1572³. Molt més recentment, l'any 1954, va veure la llum pública el *Catalogo dels Archebisbes que son estats de la Metropolitana Esglesia y antiquissima ciutat de Tarragona y de les coses notables de cada qual de aquells*, gràcies a una còpia de l'original –sembla que perdut– que edità el Dr. Sánchez Real⁴. Ens resta encara l'interessantíssim llibre de les inscripcions antigues de la ciutat de Tarragona (i del seu entorn), l'*Epigrammata Antiquae Urbis Tarraconensis*, manuscrit que demana una prompta publicació crítica i que es troba a hores d'ara repartit en dos volums: el de la Biblioteca de Catalunya⁵ i el de la del Príncep August de Wolfenbüttel⁶. Aquest darrer volum conté la part corresponent a les transcripcions de les inscripcions romanes tarraconenses que Lluís Pons recollí directament d'aquestes i s'anotà la situació topogràfica i algunes de les seves característiques (estat de conservació, etc).

En el ms. de Wolfenbüttel hi ha transcrites un bon nombre d'inscripcions antigues, encara avui per avui inèdites o mal localitzades, especialment les de fora de Tarragona⁷. Gairebé no cal dir que aquesta important font no ha estat aprofitada directament ni per Hübner ni per Alföldy, i precisament ha estat un altre manuscrit, el d'Antonio de Povillon, el que ha servit de font –de transmissor indirecte (i no massa afortunat quant a la qualitat) del meritíssim esforç de Pons– per a Hübner i, és clar, per a Alföldy⁸. Pons treballà en l'*Epigrammata* gairebé fins a la seva mort⁹ i, des de molts anys abans,

² Vegeu l'edició de DURAN 1984.

³ PONS 1572, amb dues reedicions els anys 1883 (gairebé facsímil) i 1981 (a càrrec del Dr. Sánchez Real).

⁴ SÁNCHEZ 1954.

⁵ Manuscrit núm. 1774.

⁶ Ms. Cod. Guelf. 20.11 Aug. 4°. N'hi ha un microfilm a la Biblioteca de Catalunya (Inv. 752-Rotlie C 264). Per a Pons i les seves obres, vegeu el nostre treball MASSÓ 1985, amb la bibliografia anterior, en el qual caldrà rectificar la qüestió del manuscrit servat a El Escorial, ms. que en realitat és una còpia plena d'errades en les transcripcions del de Wolfenbüttel i no és, com havíem suposat en un primer moment, de la mà de Pons.

⁷ En el ms., Pons recull també algunes inscripcions medievals (de Tarragona, Siurana...) i fins i tot inscripcions romanes de Sagunt.

⁸ Vegeu més avall, 2.1.2.

⁹ Així, en el foli 86 v. del ms. de Wolfenbüttel hi ha una anotació del mateix Pons

rectificant i anotant en el manuscrit tots aquells canvis (trasllats de les peces, noves troballes, etc.) dels quals tenia coneixement i podia comprovar personalment i fent constar amb anotacions les referències i fonts que utilitzà per a les inscripcions que no havia pogut conèixer directament i, quan convenia, indicà les lectures que havien fet i publicat altres humanistes, com en el cas d'Ambrosio de Morales¹⁰

El manuscrit de Povillon¹¹

L'any 1584 (és a dir, sis anys després de la mort de Lluís Pons i un parell abans de la de l'arquebisbe Antoni Agustí), visità Tarragona un erudit viatger, Antonio de Povillon, nascut a Boewry, en el comtat belga d'Artois (actualment Bruay-en-Artois, departament francès del Pas-de-Calais). Povillon sembla que s'allotjà en el palau arquebisbal, sota la protecció d'Antoni Agustí. Redactà, fruit d'aquesta estada a la ciutat, un quadern amb un títol manllevat al ja abans esmentat de Lluís Pons: *Antiqua Veterum Monumenta (...) seu totius Antiquae Urbis Tarraconensis Epigrammata*, manuscrit servat a la Biblioteca Reial de Brussel·les i datat el mes de juny de 1585 (un cop tornat «ex Hispaniis»).

En aquesta obra, sense esmentar enlloc el nom de Pons d'Icart, Povillon s'aprofita a bastament del recull aportat per aquell —cal suposar sense oposició de l'arquebisbe Agustí, parent «polític» una mica especial de Pons—, copiant (gairebé amb el mateix ordre i amb les mateixes paraules, sovint força mal traduïdes al llatí) les transcripcions de l'*Epigrammata Antiquae Urbis Tarraconensis*. La desco-neixença de la llengua catalana que demostra Povillon, fill de «Juan de Povillon, Recibidor General», és la causa de l'important nombre

dataada el 17 de febrer de 1578, és a dir, pocs dies després de l'enterrament de la seva esposa Lucrècia (6 de febrer) i poques setmanes abans del seu (24 de juny).

¹⁰ Com podem comprovar en el ms. de Wolfenbüttel, *passim*; tasca que realitzà Pons a partir de 1576 (vegeu la carta tramesa a Antoni Agustí el 12 de març de 1576, publicada per MIQUEL 1940, núm. 35: original conservat a la Biblioteca Universitària, ms. 94; també CAHNER 1978, pàgs. 87-89), un cop apareguda l'obra de MORALES 1575.

¹¹ El que segueix modifica i corregeix els errors advertits en el resum publicat (MASSÓ 1986 a) de la comunicació presentada a les «Jornades d'Història» sobre Antoni Agustí celebrades a Tarragona el mes de maig de 1986. Hem fet servir el microfilm del manuscrit belga que posseeix la Biblioteca de Catalunya (Inv. 741 - Rotlle C 217).

Fig. 1. El fragment conservat al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (clixé, MNAT).

d'errors —especialment pel que fa a la situació de les peces— que s'introduïren en aquesta còpia.

Arran del «descobriment» del ms. de Povillon per Theodor Mommsen, l'any 1860, i del buidat que en féu aquest i que comunicà a Hübner en el volum II del *Corpus Inscriptionum Latinarum* es considerà Povillon com a font fiable (quan en realitat la font fiable era Pons) i així ha estat considerat, amb més o menys discrepàncies de detall, pels investigadors successius¹². És a dir, la «transmissió literària» va funcionar, tot i els errors idiomàtics, fins al punt que, en la mateixa pàtria de Pons d'Icart, el «treball» de Povillon ha estat pres com a exemple d'«autor veraz», ben sovint (i potser no casualment o, si més no, significativament) en casos concrets en què la utilització del manuscrit belga ha afavorit la confusió i ha iniciat una pesada cadena d'errades, com després veurem.

El manuscrit 742 de la Biblioteca de Catalunya

Passant ja al segle XVIII, cal enregistrar primer de tot el manuscrit anònim (tot i que potser podríem atribuir-lo a l'enginyer Juan Grül, col·lega i company de Josep Boy) que porta el número 742 de la Secció de Manuscrits de la Biblioteca de Catalunya¹³. Mancat de títol, en realitat es tracta d'una versió (bessona i, per tant, amb diferències contrastables) parangonable íntimament amb el manuscrit de Josep Boy del qual parlarem *infra*. I diem una versió perquè ens sembla que ambdós manuscrits parteixen d'un esborrany comú —esborrany que podria ser l'anomenat «Anonymus Tarraconensis» citat per Hübner¹⁴—, ja que no són còpia l'un de l'altre, com es pot demostrar fullejant-los i comparant-los; segueixen un mateix ordre original —després, per les raons que fossin, modificat en cadascun dels manuscrits— i es poden utilitzar, en l'estat actual, com a com-

¹² Vegeu, per exemple, MAYER 1984, pp. 39-40.

¹³ Agraïm al conservador de la Secció de Manuscrits, el Dr. A.-J. Soberanas, i al personal de la Sala de Reserva de la Biblioteca de Catalunya, les facilitats que ens han permès la consulta continuada d'aquest manuscrit i dels microfilms dels dos anteriors. El ms. 742 havia estat al segle XIX propietat de Ramon de Siscar, qui va demanar-ne un informe a Bonaventura Hernández (en un segon volum han estat relligats, recentment, alguns fulls solts que acompanyaven el manuscrit original, entre els quals hi ha un petit informe i una carta d'Hernández tramesos l'any 1877 a Siscar). Vegeu també SÁNCHEZ 1950 a.

¹⁴ Manuscrit anomenat així per HÜBNER 1869, p. 544. Vegeu també MAYER 1984, pp. 44 i 52 (notes); i MUÑOZ 1858, p. 256, 7 i MOLINS 1880, p. 178, 7.

Fig. 2. El fragment de la plaça del Pallol segons el ms. 742
(clixé, B. de C.).

plementaris (en algunes inscripcions o peces escultòriques hom pot trobar una dada precisa en un manuscrit que falta a l'altre, i vice-versa). El volum incorpora, també, un bon nombre d'inscripcions barcelonenses¹⁵.

El manuscrit de Boy

Aquest manuscrit, molt més conegut que l'anterior, porta el títol següent: *Recopilacion Sussinta de les antiguedades Romanas (que) se allan del tiempo de los Emperadores Romanos en la Ciudad de Tarragona y sus sercanias. Copiadas y escritas de las mesmas antiguedades por Joseph Boy Ingeniero en dicha Ciudad. Año 1713*. Es conserva, després de la seva adquisició per la Reial Societat Arqueològica Tarraconense gairebé a cavall dels segles XIX i XX¹⁶, en el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona¹⁷. Gràcies a l'erudició de l'arxiver de la catedral de València, Roc Chabàs, el volum compta amb una correspondència del número de les peces copiades per Boy i la numeració del CIL II¹⁸. Dissortadament, només una part de les inscripcions (les trenta primeres) té la nota corresponent amb indicació de la seva situació topogràfica; ens hem de valer, doncs, de l'índex del manuscrit 742 (amb totes les precaucions que calgui, a causa dels canvis que hem esmentat quant a l'ordre final, divers, d'ambdós manuscrits) o de la transmissió literària anterior. És interessant també comparar les petites diferències entre els mss. 742 i de Boy, especialment la presentació de les pedres escrites (en el primer, de front, i en el segon, amb una perspectiva que permet veure'n el gruix, etc.) i del que podríem dir-ne «adornament» de les peces escultòriques (sobre-

¹⁵ Folis 138-154, amb l'índex corresponent en el foli 160 (ara relligat en el segon volum del manuscrit). A més a més, hi són recollides tres inscripcions de Maó (folis 155-157) i una que «se troba en la Rectoria de Castell de Fels» (foli 158). Vegeu també MAYER 1984, p. 44.

¹⁶ Va ser adquirit per aquesta entitat a un llibreter valencià, qui l'oferia com si fos l'Anònim Tarraconense (ARCO 1902, *passim*, amb un afegitó [d'Emili Morera], p. 138). Vegeu també SÁNCHEZ 1950 a i MAYER 1984, pp. 43-44.

¹⁷ Agraïm a qui ha estat el seu director, Francesc Tarrats, i a la bibliotecària, Walfida Pérez, les facilitats per a la seva consulta i reproducció.

¹⁸ Folis 185 i 186-186 v. El volum, segons consta en la mateixa portada, havia estat propietat al segle XVIII «De la libreria Mayansiana», és a dir, de Joan Antoni Maians (o Mayans) i Siscar, germà de l'il·lustre Gregori. Vegeu FINESTRES 1934, pp. 530-32, cartes del 6 de març de 1774, i les notes del P. Casanovas de les pp. 349-50.

*Fig. 3. El fragment de la plaça del Pallol segons el ms. de Boy
(clixé, MNAT).*

tot en el de Boy). Josep Boy també fa constar, quan escau, les inscripcions que van ser expatriades pels anglesos l'any 1710¹⁹.

Un manuscrit d'Hernández i Sanahuja de l'any 1855

Del benemèrit tarragoní Bonaventura Hernández ens interessen ara cinc dels seus nombrosos manuscrits (en bona part inèdits o publicats només parcialment). En primer lloc, el que porta per títol *Restauración de las dos lápidas de casa Montoliu y disertación sobre el bajo relieve de la guerra cantábrica, en la misma casa*, signat i datat per aquest autor el dia 1 de juny de 1855. El manuscrit, poca cosa més que un esberrany, es troba actualment conservat en l'arxiu de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense²⁰. S'hi recullen notícies de primera mà sobre algunes de les peces de les quals parlarem, tres anys després que Hernández veiés per primera vegada el front del sarcòfag esculturat a la casa de Francesc de Montoliu-Erill i de Dus-say († 1857).

Un manuscrit d'Hernández del 1877

Aquest interessant manuscrit també està servat per la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, i porta el títol següent: *Monumento historico-arqueológico descubierto en Tarragona existente en la casa del Señor Marqués de Montoliu. 1877*. També es tracta d'un esberrany en el qual resumeix i amplia en el temps les referències exposades en el manuscrit de 1855, després de la mort de l'antic propietari de la casa, la qual passà a mans del seu fill Plàcid M. de Montoliu-Erill i de Sarriera, (primer) marquès de Montoliu des de l'any 1871 († 1899).

Un altre manuscrit d'Hernández del 1877

El mateix any, Hernández i Sanahuja compilà en un interessantíssim volum diferents treballs seus, en net, sota el títol de *Recuerdos Monumentales de Tarragona*, volum que es troba a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona²¹. Acompanyen els diferents textos (n'hi

¹⁹ Sobre la qüestió de l'anomenada «razzia» de Lord Stanhope, vegeu SÁNCHEZ 1950 b, amb la bibliografia anterior.

²⁰ Agraïm al seu president, Rafael Gabriel, i als membres de les seves successives juntes directives les facilitats atorgades per a la seva consulta. Vegeu referències i fragments publicats (amb errades) per SÁNCHEZ 1950 c, d'aquest i del següent manuscrits.

²¹ Agraïm a mossèn Salvador Ramon, arxiver diocesà, les seves facilitats per a la consulta i reproducció del manuscrit.

Fig. 4. Els fragments conservats al Museo Arqueológico Nacional de Madrid (clixé, Arxiu Mas).

ha un que és imprès, afegit als manuscrits) una sèrie de dibuixos i de làmines (amb algunes inscripcions), entre les quals la número 4 –que ofereix la reconstrucció personal d'Hernàndez de la topografia de la part alta de la ciutat romana sota de la moderna– presenta la situació, al bell mig del Fòrum Provincial i de la suposada «Via Triumphalis» (= carrer Major actual), de l'«Arco de Augusto (?)»²².

Els catàlegs del Museu Arqueològic de 1878 i de 1880

En el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona es conserven els diferents catàlegs manuscrits que Hernàndez redactà durant la seva llarga tasca de director. Ens interessen aquí el *Catálogo razonado del Museo Arqueológico de Tarragona* de 1878 –que serviria de base a Àngel del Arco, anys després, per a la redacció del seu²³– i el que portà a terme dos anys després, en 1880, homònim, en el qual incorporà una mena d'apèndix amb el títol d'*Epigrafia. Lapidario del Museo Arqueológico de Tarragona. Descripción histórico arqueológica*²⁴. En aquest «lapidario», Hernàndez classificà les inscripcions que havien entrat fins aleshores en el Museu, anotant i descrivint llurs dades més significatives.

Història de la investigació

La casa de misser Cisterer

El vell carrer de l'Abat, en el sector conegut com «Els Quatre Cantons» del carrer Major de Tarragona, ha tingut –com és gairebé inevitable en una ciutat viva– diversa nomenclatura al llarg dels segles. Si repassem els treballs de toponímia urbana coneguts²⁵ podrem comprovar que el nom actual provéE de la creença –no del tot demostrada– que en la casa número 4, actualment propietat de Josep Solé i Balsells²⁶, hi habità l'Abat de Poblet²⁷. Aquesta mateixa casa, d'ori-

²² L'interrogant és del mateix Hernàndez. Aquest plànol és reproduït en el llibre de DUPRÉ/MASSÓ/PALANQUES/VERDUCHI, 1988, p. 34, fig. 7.

²³ ARCO 1894.

²⁴ El volum de 1878 porta el número 5 dels catàlegs manuscrits del Museu, i el seu homònim de 1880, el 6 (l'apartat d'epigrafia, foli 178 i ss.).

²⁵ PALMA 1956-1958 i SALVAT 1950 i 1961.

²⁶ A qui agraïm l'amabilitat demostrada en la visita que vam fer a casa seva durant la recollida de dades per al nostre treball.

²⁷ Vegeu aquesta qüestió en ANDREU 1958, pp. 28-29.

Fig. 5. Els fragments procedents de Tarragona, al jardí de la casa de Juan Lafora, a Madrid; detall lateral (clicé, Arxiu Mas).

gen renaixentista, ha tingut també diferents propietaris, els més coneguts dels quals han estat membres de la noble família dels Montoliu, alguns dels quals donaren nom al carrer, com a mínim des de 1609: «carrer de mossèn Montoliu»²⁸. Avui encara poden admirar-se en el seu interior tres inscripcions romanes que hi són almenys des de l'època de Lluís Pons d'Icart.

Els senyors de Montoliu posseïren també una altra casa –després esdevinguda la principal– en el carrer dels Cavallers, a la qual traslladarien la seva residència i algunes de les antiguitats que havien sojornat a la vella del carrer (actual) de l'Abat. Aquesta nova casa pairal havia estat propietat, abans del segle XVIII, de diferents i populars personatges de la ciutat. Així, sabem que l'any 1497 hi habitava mossèn Pere Ortells o Hortells²⁹ i que el 1543 era la residència de la senyora vídua de Saportella³⁰. Actualment és la seu del Conservatori de Música de Tarragona.

La inscripció CIL II 4231 = RIT 295

Lluís Pons d'Icart, en el ms. de Wolfenbüttel citat, situava aquesta inscripció «En dita casa de misser Cisterer, al cap de la pica de la cisterna, dins la boca»³¹. Aquesta casa de Cisterer era l'actual número 4 del carrer de l'Abat, com veurem. Povillon copia, sense més dades que indicar que està «in cisterna», la transcripció de Pons³².

Per diferents circumstàncies, sembla que per oblit, la inscripció no torna a ser vista fins a la segona meitat del segle XIX: ni Boy ni el ms. 742 la recullen, i Finestres la cita per transmissió erudita³³, igualment com Albiñana i Bofarull la copien d'aquest³⁴.

En el manuscrit de 1855 citat, Hernández i Sanahuja dona infor-

²⁸ PALMA 1958, pp. 25-26.

²⁹ PALMA 1958, p. 31 i SALVAT 1961, p. 100

³⁰ Vegeu PALMA 1958, p. 33; cf. amb la lectura de SALVAT 1949, p. 175 i SALVAT 1961, p. 101 i amb l'original (llibre de *Registre dels Consells* dels anys 1542-1543, de l'Arxiu Històric de Tarragona, secció d'Actes municipals, núm. 124, sense foliar, registre corresponent al dia 24 de novembre de 1543), en bastant mal estat a causa de l'oxidació de la tinta.

³¹ Foli 18 (hem completat les abreviatures i afegit les comes).

³² Povillon, foli 11 v.

³³ FINESTRES 1762, p. 74, núm. 6 (vegeu també el seu comentari a la inscripció núm. 39 de la p. 180).

³⁴ ALBIÑANA/BOFARULL 1849, p. 300, núm. 194 (per una errata, la pàgina citada de Finestres no és la correcta).

Fig. 6. Els fragments procedents de Tarragona, al jardí de la casa de Juan Lafora, a Madrid; detall lateral (clixé, Arxiu Mas).

mació sobre les circumstàncies de la troballa (o, millor dit, redescobriment) d'aquesta inscripció en desfer, durant unes obres d'adobament d'«una de las casas que poseen en esta ciudad los SS. de Montoliu», un pou que hi havia tocant a l'escala de l'atri³⁵. En el primer manuscrit citat de 1877, Hernández amplia la notícia de les circumstàncies de l'aparició de la inscripció, la qual, en l'interim, havia aconseguit que fos cedida al Museu l'any 1858 pel nou propietari, Plàcid de Montoliu³⁶, i havia estat comunicada a Hübner³⁷. Hernández, portat per les grans dimensions de la pedra —en realitat es tracta, com diu Alföldy, d'un pedestal d'estàtua equestre que fa 77 × 60 × 180 cm³⁸— i per la casualitat d'haver estat buidada per tal d'aprofitar-la per posar-hi aigua, va suposar erròniament que era «el sepulcro de Numisio Montano»³⁹ i així consta en el seu *Catálogo razonado*⁴⁰. En el Catàleg de del Arco, per confusió del nou director, apareix la inscripció com a propietat de la Comissió de Monuments de Tarragona, i sense indicació de la seva procedència⁴¹.

La inscripció CIL II 4275 = RIT 349

Lluís Pons d'Icart localitza aquest epitafi «al cantó de casa misser Hieronim rossel»⁴². La casa de Jeroni Rossell correspon a l'actual número 10 del carrer de la Destral⁴³.

En el manuscrit de Povillon, la inscripció que ens ocupa fou copiada del de Pons seguint el seu ordre⁴⁴, però posant-hi al mig —després

³⁵ Vegeu p. 29 del ms.

³⁶ Recordem que Francesc de Montoliu, pare de Plàcid Maria, havia mort el 1857. Vegeu el catàleg manuscrit d'Hernández de 1878, foli 10 v.; peça núm. 36, on es conigna que era propietat de «P.M.» (= «Plácido de Montoliu»).

³⁷ HÜBNER 1869, p. 569, núm. 4.231, on s'assenyala que «extat in Museo».

³⁸ ALFÖLDY 1975, vol. I, p. 162, núm. 295 (vol. II, lám. XLVI, 2).

³⁹ Primer manuscrit de 1877, pp. 1-2.

⁴⁰ Ms. de 1878, foli 10 v., citat; vegeu també el catàleg o «Inventario del Museo —año— 1866» realitzat per al Dr. Pere Màrtir Pujalt, sense foliar, on és citat aquest «sepulcro» amb el núm. 11 de l'«Inventario de los objetos del museo pertenecientes á varios particulares» (arxiu del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, ms. datat en novembre de 1866).

⁴¹ ARCO 1894, p. 34, núm. 367 (vegeu les nostres notes 36 i 40).

⁴² Ms. de Wolfenbüttel, foli 19 v., fent referència al foli 18 v.

⁴³ Vegeu HERNÁNDEZ/TORRES 1867, pp. 21-23, amb les quatre inscripcions (CIL II 4.270 = RIT 344; 4.355 = 389; 4.276 = 350 i 4.268 = 343) que aleshores encara s'hi conservaven. També SÁNCHEZ 1950 d i MASSÓ 1986 b.

⁴⁴ Povillon, foli 122 v. (cf. els folis 18 v. a 22 de Pons amb els 11 v. a 12 v. del manuscrit belga).

de la CIL II 4270– la CIL II 4314, és a dir, l'epitafi de l'auriga Eutyches que es trobava ja aleshores a l'hort del palau de l'arquebisbe Antoni Agustí⁴⁵, amb la qual cosa provocà un error de localització en el qual caurà Hübner, per culpa involuntària de Mommsen⁴⁶.

En els manuscrits de Boy i el núm. 742 és recollida perfectament la inscripció en la «calle de la Destral»⁴⁷. Finestres, basat en les «schedis» d'Schott⁴⁸ i altres autors, no indica la situació en la seva època, segona meitat del segle XVIII.

La peça, anys més tard, va ser arrencada del seu lloc i dipositada el 1845 a l'edifici de l'antic convent de Sant Francesc, a l'actual Rambla Vella, per disposició del governador civil⁴⁹. Així, en el llibre d'Albiñana i de Bofarull és citada entre les que allí es conservaven provisionalment⁵⁰. Hernández, uns anys més tard, n'aconseguí el trasllat definitiu al Museu Arqueològic⁵¹.

A causa d'una confusió o d'una interpretació personal –en tot cas incorrecta– de Del Arco, la peça és catalogada com si procedís de la casa vella dels Montoliu⁵². Hernández havia deixat escrit que les dues inscripcions CIL II 4231 i 4275 eren «germanes» perquè estaven dedicades al mateix personatge i Del Arco cregué que tenien la mateixa procedència tot i la nota clara de l'apèndix del Catàleg d'Hernàn-

⁴⁵ Povillon, foli 12; vegeu ALFÖLDY 1975, vol. I, p. 237, núm. 444.

⁴⁶ HÜBNER 1869, p. 575, núm. 4.275, amb referència al ms. de Povillon. La resta dels autors citats per Hübner (Accursius, Schott, excepte Morales) donen la mateixa localització que Pons. És interessant la referència d'Strada, qui dona dues localitzacions diferents, ja que la situa «in aedibus Jo. Suteris» (= Cisterer?), sens dubte per confusió amb la CIL II 4.231 estudiada, ja que (sempre seguint Hübner) afegeix que concretament es trobava «iuxta cisternam vas est, in quo aqua infunditur» (foli 143) i després la localitza «apud hortum Iohannis Mangozo Mag.» (foli 146). Tot plegat, les notes de Hübner encara emboliquen més la troca.

⁴⁷ Boy, folis 27-28, núm. 13; ms. 742, foli 19, també núm. 13 (vegeu, en el volum II del ms., l'índex).

⁴⁸ FINESTRES 1762, p. 179, núm. 38. Aquestes notes d'Schott (o Escoto) han d'estar basades en el ms. de Pons, volum que degué conèixer durant la seva estada a Tarragona els anys 1584-1586 (on probablement coincidiria amb el també belga Povillon: Schott havia nascut a Antwerpen, Anvers); vegeu MAYANS 1734, paràgrafs 140, 156 i 297.

⁴⁹ Ms. de 1880, foli 191.

⁵⁰ ALBIÑANA/BOFARULL 1849, p. 248, núm. 69, i p. 251. Vegeu també HERNÁNDEZ 1852, pp. 50 i 54.

⁵¹ Vegeu nota 49.

⁵² ARCO 1894, pp. 71-72, núm. 684.

dez⁵³. Aquest curiós lapsus de Del Arco és l'origen de l'error acumulat per diferents autors, com P. Beltrán⁵⁴ i Alföldy⁵⁵, tot i el que havien dit Hübner i, més recentment, Sánchez Real⁵⁶.

El fragment de sarcòfag del Museu de Tarragona

Amb el número d'inventari 45.637 es conserva en el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona un interessant fragment de sarcòfag esculturat ben conegut des de fa temps i que es troba actualment entre els materials objecte d'estudi de la Dra. Eva M. Koppel⁵⁷.

Aquest fragment el tenim enregistrat per primera vegada en el manuscrit de Boy i en el número 742. Segons aquest últim, la «piedra de 2 pies y 5 pulgares de alto y de ancho 2 pies y 4 pulgares esculpida de medio relieve muy rota» estava a principis del segle XVIII «en la plasa del Pallol»⁵⁸.

Haurem d'esperar fins a l'any 1924 perquè torni a la llum aquest fragment, aparegut «amb motiu de repintar-se el devanter de la casa número 12 de la placeta del Pallol, al descrostonar la paret»⁵⁹. És a dir, que havia seguit en el mateix lloc durant dos-cents anys, tot i que amagada per alguna capa d'arrebossat.

El frontal del Museu Arqueològic Nacional de Madrid

Lluís Pons d'Icart, en decidir traduir el seu original català del *Llibre de les Grandeses* va aprofitar l'avinentesa i hi afegí alguns capí-

⁵³ Vegeu nota 49. En aquest foli, el principi de la plana està rectificat pel mateix Hernández amb un paper afegit sobre la part obliterated, però això no afecta en absolut al lapsus de Del Arco, que va fer servir aquest catàleg després de la mort del seu autor.

⁵⁴ BELTRÁN 1924, p. 204. Vegeu també ACTES 1924, fols. 35-35v.

⁵⁵ ALFÖLDY 1975, vol. i, p. 191, núm. 349. D'altra banda, aquest autor (p. 178, núm. 325), en un altre error de lectura explicable per la seva no residència a Tarragona, confon la localització cinc-centista de la inscripció CIL II 4.241 (l'epitafi de l'esposa de L. Numisius Montanus), com si hagués estat a la plaça dels Àngels tarragonina quan en realitat Lluís Pons (ms. de Wolfenbüttel, foli 100 v.) ja la veié «A la porta de casa misser tarrados prop lo portal del angel en barcelona» (el subratllat és nostre).

⁵⁶ Vegeu SÁNCHEZ 1950 c, pp. 206-07.

⁵⁷ Agraïm a la Dra. Koppel les seves amables indicacions. Vegeu ACUÑA 1974, *passim*, el treball de KOPPEL en preparació i la nostra figura 1.

⁵⁸ Ms. 742, foli 131, núm. 101 i ms. de Boy, foli 155. Que el fragment no estigués després a la vista és prova que Del Arco no l'identifiqui en repassar el ms. de Boy: «una lucha de soldados romanos (dos á pie y uno á caballo)» (ARCO 1902, p. 133). Vegeu les nostres figures 2 i 3 (en aquesta última hom pot apreciar perfectament que la peça estava encastada en una paret).

⁵⁹ ANÓNIM 1924, p. 173, núm. 17.

tols. Ara ens interessa el capítol XXX, «De algunas estatuas, o figuras que se han hallado en Tarragona», en el qual esmenta, entre d'altres peces, «un pedaço de tabla del mesmo marmol alabastrino que tiene X palmos de largo y quatro de ancho, en la qual de relieve hay un cavallo con un personaje encima a cada cabo, y en medio otros personajes que entre todos son diez personajes: presumese que es parte de algun triumpho»⁶⁰. Dissortadament, en el manuscrit català no consta la situació d'aquest «pedaço de tabla»⁶¹, i en l'edició de 1572 sembla com si estigués «en la casa dela viuda Soldevilla», ja que és la casa immediatament anterior i a la qual fa referència abans de la descripció: «Debaxo dela escalera dela dicha casa»⁶². Tot i això, ens sembla gairebé segur que es tracta d'un lapsus de Pons i que en realitat volia dir que estava en la casa de misser Cisterer; com hem vist més amunt, en aquesta casa (la núm. 4 del carrer de l'Abat, avui) també hi havia una escala –i una cisterna on, precisament, serà redescobert l'esmentat «pedaço de tabla», com veurem–. La casa de la vídua de Soldevila és la que actualment coneixem com a Casa Castellarnau, el número 14 del carrer dels Cavallers⁶³.

A l'inici del segle XIX visita Tarragona l'erudit viatger francès Alexandre de Laborde, qui dona fe de l'existència d'«un bas-relief representant un combat, dans le jardin de M. de Montolieu»⁶⁴; aquest «Montolieu» era Plàcid de Montoliu (que cal no confondre amb el seu nét Plàcid M., primer marquès de Montoliu), citat ja en el Cadastre de 1763 com a resident en el que ara coneixem com a carrer de l'Abat⁶⁵.

Retornem ara al manuscrit de 1855 d'Hernández i Sanahuja, en el qual es parla a bastament de la troballa d'aquest «precioso resto de la antigüedad, esculpido en un trozo de mármol blanco de 1,91 centímetros de largo por 71 de alto» i que, segons la seva opinió represen-

⁶⁰ PONS 1572, folis 180 v. - 181 (fem servir la segona edició, quasi facsímil però amb força errates, de 1883).

⁶¹ En el castellà tampoc, o almenys no ho assenyala DURAN 1984, p. 192, nota 6. Tampoc no es diu res en el full d'errates que va fer posar Pons en el plec afegit al llibre el 1573.

⁶² PONS 1572, foli 180 v.

⁶³ Casa estudiada en la nostra tesi de llicenciatura, MASSÓ 1982. Vegeu SÁNCHEZ 1949, que identifica erròniament la casa de la vídua de Soldevila amb la del carrer de l'Abat (p. 47).

⁶⁴ LABORDE 1806, foli 35 (quant a l'edició catalana, LABORDE 1974, vegeu p. 154).

⁶⁵ Vegeu PALMA 1958, p. 26 i SALVAT 1961, p. 204 (citant un document de 1773).

tava «un episodio de la célebre guerra cantábrica»⁶⁶. Quant a les circumstàncies de la troballa (junt amb el pedestal CIL II 4231), Hernández ens informa que «este precioso resto (...) servia de brocal en un pozo, colocadas las figuras hácia dentro»⁶⁷. També ens diu que «fué trasladado á la casa principal, empotrandolo en una pared del jardin. Allí fué en donde por primera vez lo vimos en 1852; y comprendiendo desde luego la significacion historica de este fragmento manifestamos á Don Francisco de Montoliu, su actual poseedor la necesidad de darle otra colocacion en el interior del edificio para librarlo de la inclemencia. En efecto, este ilustrado caballero, haciendose cargo de nuestras observaciones é indicaciones, lo mandó colocar en donde hoy se encuentra, á cubierto y accesible á la sabia curiosidad de los viajeros é inteligentes»⁶⁸.

Al llarg del segle diferents arqueòlegs i estudiosos locals i estrangers fan esment del relleu, ara ben posat «en el último tramo de la grandiosa escalera de la misma casa junto á la puerta de entrada al piso principal y embutido en la pared»⁶⁹. Allí el veurà Hübner⁷⁰ i el dibuixarà Casanovas⁷¹, i a l'inici del segle XX serà fotografiat per Adolf Mas⁷².

Seguim, però, amb el testimoniatge d'Hernández, concretament amb el primer manuscrit de 1877, en el qual trobem més detalls del descobriment del fragment de sarcòfag en desfer-se la paret esquerra del brocal de la cisterna: «Como la longitud de esta pieza estorbaba para construir el nuevo arco que debía sostener el primer tramo de la escalera [a la qual el propietari donà una nova forma], se quitó para sustituirlo con una pared de ladrillo, observándose entonces

⁶⁶ Vegeu p. 13.

⁶⁷ Vegeu p. 29.

⁶⁸ Vegeu pp. 29-30. Segueix el text que reproduïx parcialment SÁNCHEZ 1950 c, p. 207, al final de l'apartat dedicat al «sarcòfago con batalla entre griegos».

⁶⁹ HERNÁNDEZ/TORRES 1867, p. 102.

⁷⁰ HÜBNER 1860/62, p. 169; HÜBNER 1862, p. 287, núm. 679 i HÜBNER 1888, pp. 264-65, paràgraf 165.

⁷¹ Dibuix gravat per Floris i publicat, amb el títol «Baix relleu conservat á casa Montoliu en Tarragona», en el núm. 9, any I, p. 27, del «Periódich desenal, artístic, literari y científich» *La Ilustració Catalana* (Barcelona, 30 de setembre de 1880). En aquest gravat es distingeixen perfectament els dos fragments que componen aquest bastant malmès frontal.

⁷² Clixé C-7421, conservat a l'«Arxiu Mas» de l'Institut Amatller de Barcelona (vegeu la nostra figura 4); reproduït, per exemple, per PUIG 1909, p. 83, fig. 79.

y con sorpresa que uno de los costados, el que daba al interior de la cisterna estaba cubierta de figuras en alto relieve (...), lo que nadie había advertido seguramente desde la edificación de la casa puesto que los constructores desconociendo el mérito de este monumento lo aprovecharon, como queda dicho; sin embargo se conoce bien que cuando le dieron tan humilde destino estaba ya bastante maltratado»⁷³. Com altres autors posteriors, Hernández no identificà el fragment trobat al començament del segle XIX amb el descrit per Pons a la segona meitat del XVI, el qual considera perdut «como se han perdido otros mil y mil»⁷⁴. Tanmateix, la influència de Pons en Hernández⁷⁵ es manifesta en el moment de la interpretació de la troballa, com es veu a continuació: «Nos autoriza a creer que hubo allí un arco y que era de triunfo, el que, el fragmento que estamos describiendo, se encontró en el mismo edificio donde se conserva parte del basamento [d'una edificació antiga] mencionado, y además la que hemos dicho arriba que existía en tiempo de Pons de Ycart, de iguales dimensiones, que representaba un triunfo. También en unas reparaciones que se verificaron en la misma casa se encontró un fragmento de mármol con una figura de iguales proporciones y escultura de las antedichas, el cual existe en la misma casa del Sr. Marqués de Montoliu, lo que prueba que eran varias las que hubo, pero que, o han desaparecido o que aun continuan enterradas»⁷⁶. En el segon manuscrit de 1877 dibuixa, com hem dit, la situació d'aquest inexistent arc de triomf⁷⁷.

Ja en el nostre segle, Puig i Cadafalch i els seus col·laboradors descriuen la peça i la identifiquen com la citada per Pons, assenyalant també que «el relléu» havia «desaparegut de Tarragona» i estava «a punt de vendre»⁷⁸, notícia ampliada per Albertini dient que era «au-

⁷³ Full 2 (reproduït per SÁNCHEZ 1950 c, p. 207).

⁷⁴ Ms. citat, full 1.

⁷⁵ A l'arxiu municipal de l'Ajuntament de Tarragona es conserva un volum manuscrit d'Hernández en el qual aquest havia copiat diferents capítols del llibre de Pons (recordem que la segona edició és de 1883, apareguda perquè restaven pocs exemplars de la primera).

⁷⁶ Full 17. Vegeu també MORERA 1892, p. 41 i nota 2 i el gravat de R. Roig de la p. 149.

⁷⁷ Vegeu nota 22.

⁷⁸ PUIG 1909, pp. 82-83 (vegeu també el full d'errates i correccions, al final del llibre) i la fig. 84. Puig és també el primer d'assenyalar que «sembla'l devanter d'un sarcòfeh», concretament representat «un dels combats de les Amazones ab els grechs», per comparació amb d'altres de similars (cfr. amb l'edició del llibre de l'any 1934).

juord'hui dans le commerce à Madrid»⁷⁹. A partir d'aquí, els estudis moderns —especialment els de García y Bellido i el més recent de Paloma Acuña— han presentat aquest fragment i el trobat a la plaça del Pallol des d'una perspectiva més precisa estilísticament; a ells ens remetem⁸⁰. Només recordarem que la peça de la casa de Montoliu va anar a parar, en primer lloc, a la col·lecció de Juan Lafora García⁸¹ i, per venda d'aquest, al Museu Arqueológico Nacional de Madrid, on ingressà el 1948⁸². Actualment està exposat en la sala d'escultura romana, en un lloc força destacat⁸³.

Cloenda

Amb aquestes breus notes hem pogut veure que una revisió acurada i exhaustiva de la documentació escrita antiga —més enllà d'una senzilla lectura de la bibliografia general anterior— permet precisar algunes dades importants, aclarir dubtes i, sobretot, trencar amb el rosari d'incorreccions acumulades i comprendre millor les circumstàncies, sovint força particulars i curioses, de cadascuna de les peces estudiades. Els materials arqueològics, així, tenen personalitat pròpia i no són només un número d'inventari o un tros de pedra amb qualitats més o menys artístiques o històrico-artístiques. A més, una aproximació d'aquest tipus, si voleu erudita, presenta també uns atractius innegables i que no veiem per què hem de menystenir.

⁷⁹ ALBERTINI 1913, p. 391, núm. 125 i fig. 144; confirma l'opinió de Puig que es tracta d'un sarcòfag però no creu que sigui el fragment descrit per Pons: «Je ne crois pas que cette description soit assez précise pour permettre d'identifier (...) le bas-relief de "triomphe" de Pons avec le bas-relief de combat qui nous est parvenu» (nota 1 de la p. 391). D'altra banda, GIBERT 1916, p. 39, nota 1, dóna notícia de la venda de la peça: «venuda en els nostres dies per en C. de M. a un antiquari passavolant en 500 pessetes» [C. de M. creiem que era Ciprià de Montoliu].

⁸⁰ Vegeu la bibliografia que recull ACUÑA 1974, *passim*.

⁸¹ La peça es conservava en el jardí de la seva casa de Madrid. Vegeu les nostres figures 5 y 6, amb dues fotografies laterals dels fragments del frontal («Arxiu Mas», clíxés de la sèrie G/B núms. 1.450 i 1.455).

⁸² C.M.G. 1958, pàg. 40 i lám. xxiv.

⁸³ Sala 21 (vist el juny de 1982).

Bibliografia

- ACTES 1924 *Actes de la Comissió de Monuments*, volum dels anys 1922 a 1926, sessió del dia 3 de juny de 1924 (secretari: Cosme Oliva i Toda). Arxiu Històric de Tarragona.
- ACUÑA 1974 P. ACUÑA, «Un Sarcófago Ático de Tarragona con Escenas de Batalla», dins *Zephyrus*, xxv (1974), pp. 397-405.
- ALBERTINI 1913 E. ALBERTINI, «Sculptures Antiques du Conventus Tarraconensis», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV (1911-1912), Barcelona 1913, pp. 391-92.
- ALBIÑANA/
BOFARULL 1849 J.F. de ALBIÑANA i A. de BOFARULL, *Tarragona Monumental, ó sea, Descripción histórica y artística de todas sus antiguedades y monumentos Celtas y Romanos*, Tarragona 1849.
- ALFÖLDY 1975 G. ALFÖLDY, *Die römischen Inschriften von Tarraco* (= RIT), 2 volums, Berlín 1975.
- ANÒNIM 1924 Anònim, «Efemèrides Tarragonines. Troballes. Un relleu», in *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 17 (gener-febrer de 1924), p. 176, núm. 173.
- ARCO 1894 Á. del ARCO, *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona, con la Clasificación hecha en 1878 por D. Buenaventura Hernández Sanahuja, continuado hasta el presente por D. ~*, Tarragona 1894.
- ARCO 1902 Á. del ARCO, «Un manuscrito inédito de Epigrafía Tarraconense», dins *Boletín Arqueológico*, any II, núm. 10 (juliol-agost de 1902), pp. 132-138 (amb un apèndix o nota signat per *La Dirección* del butlletí = E. Morera, pp. 138-39).
- BELTRÁN 1924 P. BELTRÁN, «Inscripciones romanas de la antigua casa de M. Cisterer», dins *Butlletí Arqueològic*, època III, núm. 19 (maig-juny de 1924), pp. 203-05 (reproducció de l'article publicat originalment en el diari *Tarragona*, del dia 27 de maig de 1924). (Reeditat dins l'*Obra Completa* de P. B., vol. I, Saragossa 1972).
- CAHNER 1978 M. CAHNER (edició), *Epistolari del Renaixement*, volum 2, València 1978.
- CMG 1958 CMG, «Museo Arqueológico Nacional. II, Adquisiciones de 1946 a 1954 (I): Frente de un sarcófago romano», dins *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, vol. xv (1945, extractos), Madrid 1958, pàg. 40 i lám. xxiv.
- DUPRÉ/MASSÓ X. DUPRÉ, J. MASSÓ, L. PALANQUES i P. VERDUCHI,

- PALANQUES/VER-
DUCHI 1988
DURAN 1984
- FINESTRES 1762
- FINESTRES 1934
- GIBERT 1916
- HERNÁNDEZ 1852
- HERNÁNDEZ/
TORRES 1867
- HÜBNER 1860/62
- HÜBNER 1862
- HÜBNER 1869
- HÜBNER 1888
- KOPPEL
en preparació
- LABORDE 1806
- LABORDE 1974
- MASSÓ 1982
- MASSÓ 1985
- Circ Romà de Tarragona, I, Les Voltes de Sant Ermengild*, 1988.
- E. DURAN, *Lluís Ponç d'Icard i el «Llibre de les Grandeses de Tarragona»*, Barcelona 1984.
- J. FINESTRES, *Sylloge Inscriptionum Romanarum, quae in Principatu Catalauniae vel exstant, vel aliquando extiterunt, notis, et observationibus illustratarum a D. D. ~, Cervera 1762.*
- Josep Finestres. *Epistolari* (a cura d'I. Casanovas), vol. II, Barcelona 1934.
- A.M. GIBERT, *Temples pagans de la Tarragona romana*, Tarragona 1916.
- [B. HERNÁNDEZ], *Catálogo de los objetos que se conservan en el Museo de la Sociedad Arqueológica Tarracense*, Tarragona 1852.
- B. HERNÁNDEZ i J. M. de TORRES, *El Indicador Arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías, con designación de los puntos donde se encuentran y ruta que debe seguirse para recorrerlos con facilidad*, Tarragona 1867.
- E. HÜBNER, «Antichità della Spagna», dins *Bull. dell'Ist. di Correspondenza Arch.*, Roma 1860-1862 (no consultat).
- E. HÜBNER, *Die antiken Bildwerke in Madrid*, Berlín 1862.
- E. HÜBNER, *Inscriptiones Hispaniae Latinae*, volum II del «Corpus Inscriptionum Latinarum» (= CIL II), Berlín 1869.
- E. HÜBNER, *La arqueología de España*, Madrid 1888.
- E. M. KOPPEL, *Los relieves escultóricos de Tárraco* (en preparació).
- A. de LABORDE, *Voyage Pittoresque et Historique de l'Espagne par ~ et une Société de Gens de Lettres et d'Artistes de Madrid...*, tom. I, 1a. part, París 1806.
- A. de LABORDE, *Viatge pintoresc i històric. El Principat* (edició d'O. Valls i notes de J. Massot), Barcelona 1974.
- J. MASSÓ, *Dos inscripciones y un relieve del Museo Municipal de Reus (Historia de una investigación arqueológica)*, tesi de llicenciatura llegida el febrer de 1982, Universitat de Barcelona (Departament de Prehistòria i Història Antiga, núm. 147, inèdita).
- J. MASSÓ, «Notes per a una biografia de Lluís Pons d'I-

- cart (1518/20-1578)», dins *Estudis Canongins 1985*, La Canonja (imprès a Reus) 1985, pp. 63-102.
- MASSÓ 1986 a J. MASSÓ, «Lluís Pons d'Icart, Antoni Agustí i Antonio de Povillon. Aproximació a l'estudi d'un interessant cas d'apropiació intel·lectual humanistic», dins *Jornades d'Història «Antoni Agustí (1517-1586) i el seu temps»*. *Resum de les Comunicacions*, Tarragona 1986, pp. 37-38.
- MASSÓ 1986 b J. MASSÓ, «Toponímia urbana i Arqueologia. El carrer de la Destral», dins *Diari de Tarragona* de l'11 d'octubre de 1986, p. 28.
- MAYANS 1734 G. MAYANS. *Vida de D. Antonio Agustín, Arzobispo de Tarragona*, Madrid 1734 [reeditada per A. Mestre dins el volum I (Història) de les *Obras completas* de G. M., València 1983, pp. 113-236].
- MAYER 1984 M. MAYER, «Epigraffia hispánica y transmisión literaria con especial atención a la manuscrita», dins *Épigraphie Hispanique. Problèmes de Méthode et d'Édition*, Paris 1984, pp. 35-57 (amb la «Discussion»).
- MIQUEL 1940 F. MIQUEL, «Epistolario Antonio Agustín. Ms. 53 de la Biblioteca Universitaria de Barcelona», dins *Analecta Sacra Tarraconensia*, vol. XIII (1937-1940), pp. 113-202.
- MOLINS 1880 E. de MOLINS, «Bibliografía histórica de Cataluña. Parte primera. Capítulo I. Epigraffia», dins *Revista de Ciencias Históricas*, vol. I (1880), pp. 177-189 i 328.
- MORALES 1575 A. de MORALES, *Las antigüedades de las ciudades de España, que van nombradas en la Coronica, con la averiguación de sus sitios, y nombres antiguos*, Alcalá de Henares 1575.
- MORERA 1892 E. MORERA, *Buenaventura Hernández Sanahuja: Historia de Tarragona, desde los más remotos tiempos hasta la época de la Restauración Cristiana. Editada, anotada y continuada por D. ~*, Tarragona 1892.
- MUÑOZ 1858 T. MUÑOZ, *Diccionario bibliográfico-histórico de los antiguos reinos, provincias, ciudades, villas, iglesias y santuarios de España*, Madrid 1858.
- PALMA 1956-1958 Andreu de PALMA DE MALLORCA, *Las calles antiguas de Tarragona (siglos XIII-XIX)*, amb el text en català, Tarragona, volum I (1956) i volum II (1958).
- PONS 1572 L. PONS, *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana, Insigne y famosa Ciudad de Tarragona*, Lleida 1572 (amb un plec afegit, amb una portada nova, el 1573).
- PONS 1883 L. PONS, *Libro de las grandezas y cosas memorables de*

- la Metropolitana, Insigne y famosa Ciudad de Tarragona*, edició de J. Pleyà, Lleida 1883.
- PONS 1981 L. PONS, *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana, Insigne y famosa Ciudad de Tarragona*, edició de J. Sánchez Real (amb un pròleg de P. Batlle), Tarragona 1981.
- PUIG 1909 J. PUIG I CADAFAALCH, A. de FALGUERA i J. GODAY, *L'arquitectura romànica a Catalunya. Volum 1. Precedents: L'arquitectura romana. L'arquitectura cristiana pre-romànica*, Barcelona 1909 (n'hi ha una reedició, facsímil, de 1983).
- PUIG 1934 J. PUIG, A. de FALGUERA i J. GODAY, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona 1934.
- SALVAT 1949 J. SALVAT, «La calle de Caballeros de Tarragona», dins *Boletín Arqueológico*, fascs. 26-28 (abril-desembre de 1949), pp. 172-76 (vegeu també, del mateix autor, «De las viejas calles de la ciudad. La calle de Caballeros», dins *Diario Español* de Tarragona dels dies 26, 27 i 28 de juliol de 1950).
- SALVAT 1950 J. SALVAT, «De las viejas calles de la ciudad. La calle del Abad», dins *Diario Español* de Tarragona del dia 24 d'agost de 1950.
- SALVAT 1961 J. SALVAT, *Tarragona antigua y moderna a través de su nomenclatura urbana (siglos XIII al XIX)*, Tarragona 1961 (n'hi ha una reedició facsímil de 1981).
- SÁNCHEZ 1949 J. SÁNCHEZ REAL, «Publicaciones sobre Tarragona», dins *Boletín Arqueológico*, fasc. 25 (gener-març de 1949), pp. 46-47.
- SÁNCHEZ 1950 a J. SÁNCHEZ, «Manuscrito de inscripciones romanas tarraconenses», dins *Diario Español* de Tarragona, del dia 11 d'abril de 1950.
- SÁNCHEZ 1950 b J. SÁNCHEZ, «El sarcófago de Hyppólytos y la "razzia" de Lord Stanhope», dins *Archivo Español de Arqueología* núm. 80 (1950), pp. 336-44 + 4 figs.
- SÁNCHEZ 1950 c J. SÁNCHEZ, «Noticario. Esculturas romanas de España y Portugal», dins *Boletín Arqueológico*, fasc. 31 (juliol-desembre de 1950), pp. 202-10.
- SÁNCHEZ 1950 d J. SÁNCHEZ, «Las lápidas de la calle de la Destral», dins *Diario Español* de Tarragona del dia 10 de juny de 1950.
- SÁNCHEZ 1954 J. SÁNCHEZ, *El Archiepiscopologio de Luis Pons de Icart*, Tarragona 1954.